

Adam Redzik*

JAK RAFAŁOWI LEMKINOWI ŻYŁO SIĘ W WARSZAWIE? KILKA NOWYCH USTALEŃ NA TEMAT STATUSU MATERIALNEGO AUTORA POJĘCIA „GENOCYD”

Poniższy artykuł jest nieznacznie zmienioną częścią końcową opracowania, które niemal trzy lata temu przygotowałem dla Instytutu Pileckiego celem publikacji w pracy zbiorowej poświęconej Lemkinowi. Wobec tego, że dotychczas publikacja nie doszła do skutku, zasadnym staje się ogłoszenie chociaż kilku ustaleń, które poczyniłem przed kilku laty w „Głosie Prawa”, tym bardziej, że w tym zeszycie zamieszczono też artykuł poświęcony nieznanym dotychczas faktom z życia Lemkina – jego matury oraz epizodu związanego z Uniwersytetem Poznańskim (artykuł Przemysława M. Żukowskiego).

Artykuł dotyczy tylko jednego z wątków, którym poświęcone jest wspomniane studium przygotowane dla Instytutu Pileckiego. Ustalono, że zostanie ono opublikowane w pracy zbiorowej pt. *Ludobójstwo*. W poniższym opracowaniu ukazano gdzie i jak mieszkał oraz jakim statusem majątkowym legitymował się Rafał Lemkin w czasie, gdy jego życie koncentrowało się w Warszawie, czyli w latach 1927-1939.

Pojęcia kluczowe: Warszawa II RP; Rafał Lemkin; Boernerowo; adwokatura – II RP.

*Adam Redzik, dr hab., prof. UW, sędzia SN. ORCID 0000-0001-7908-6457

Co jakiś czas wśród osób piszących na temat Rafała Lemkina, a nawet wśród tych, którzy okazjonalnie zetknęli się z Lemkinem, jako twórcą terminu „genocyd” i głównym autorem konwencji o ludobójstwie, stawiane jest pytanie o to, jak Rafał Lemkin żył w okresie warszawskim? Odpowiedź na nie jest istotna, gdyż co rusz pojawiają się opinie, że był w Polsce w okresie międzywojennym prześladowany. Powtarzają to wielcy biografowie jak John Cooper, czy też prawnicy i politycy, jak Samantha Power czy Michael Ignatieff¹.

Zasadne jest więc przyjrzenie się Rafałowi Lemkinowi z perspektywy jego statusu materialnego.

Aby obraz był pełny należy się nieco cofnąć i zauważyć, że od opuszczenia rodzinnego Wołkowyska Lemkin mieszkał w wielu miejscach o różnym standardzie. Rodzina nie była zamożna, więc założyć należy, że w znacznej mierze utrzymywał się sam. W czasie nagle przerwanych studiów krakowskich (1919-1921) w kartach wpisowych wskazywał, że mieszkał przy ul. św. Sebastiana 20². Pod tym adresem znajduje się do dzisiaj nowoczesna wówczas kilkupiętrowa kamienica zaprojektowana przez znanego krakowskiego architekta Wilhelma Aptera (1855-1916). W niej zapewne wynajmował pokój (mało prawdopodobne by było to mieszkanie). W okresie lwowskim (1921-1926/27) mieszkał co najmniej w kilku miejscach – prawdopodobnie także wynajmując pokoje, lub – wspólnie z kolegami – mieszkania. W aktach uniwersyteckich (kartach wpisowych) wymieniał początkowo ul. Głęboką 6 (uliczka naprzeciwko gmachu głównego Politechniki Lwowskiej; trzypiętrowa ładnie zdobiona kamienica), a w kolejnych latach ul. Gródecką 44 (dwupiętrowa kamienica niemal na wysokości archikatedry grecko-katolickiej św. Jura) i – w 1924 r. – ul. Zamarstynowską 21 (dwupiętrowa kamienica za wiaduktem kolejowym)³. Wszystkie kamienice w Krakowie i Lwowie, w których zamieszkiwał Rafał Lemkin zachowały się. Na frontonie kamienicy przy ul. Zamarstynowskiej 21 w dniu 11 listopada 2017 r. odsłonięta została poświęcona Lemkinowi tablica⁴.

Do Warszawy Rafał Lemkin przeniósł się prawdopodobnie z początkiem w 1927 r. Trudno ustalić gdzie mieszkał w pierwszych latach pobytu w stolicy. Być może były to stancje – podobnie jak w Krakowie i we Lwowie. Pierwszy adres znajdujemy w *Składzie osobowym i spisie wydań* Wolnej Wszechnicy Polskiej na rok 1930/31. Do druku od-

¹ Stusnie wykazał ich niedorzeczność Ryszard Szawłowski (*Rafał Lemkin. Biografia intelektualna*, s. 133-134). Szkoda tylko, że jego praca nie jest wydana w języku angielskim.

² P. M. Żukowski, *Krakowskie czasy studiów Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2011, z. 1, s. 149, 156.

³ DAŁO, f. 26, op. 15, spr. 193; 201; 207; 399; 401; 459; 505.

⁴ A. Redzik, Światowej rangi uczeni i artyści we Lwowie o ludobójstwie i zbrodniach przeciwko ludzkości, „Kurier Galicyjski” 2018, nr 2 (294), 30 stycznia–12 lutego 2018, s. 13-14.

dany został on zapewne wiosną 1930 r. W publikacji tej wskazano, że starszy asystent Rafał Lemkin mieszka przy ul. Żelaznej 75 m. 4⁵. Rok później, w wydany w 1931 r. *Sprawozdaniu z działalności Polskiej Komisji Współpracy Prawniczej Międzynarodowej* wskazano, że mieszka przy ul. Wilczej 29⁶. Kamienica ta zachowała się do dzisiaj. Od 1931 r.⁷ Lemkin pracował jako podprokurator Sądu Okręgowego w Warszawie, którego siedziba znajdowała się przy ul. Miodowej 15. W ostatnich latach pracy w prokuraturze (czyli od ok. 1932 do 1934 r.) Lemkin mieszkał w pięknej kamienicy w Al. Jerozolimskich 22 – niestety zburzonej przez Niemców w czasie okupacji. Wydaje się, że w kamienicy tej mieszkał najdłużej, a ponadto pod tym samym adresem od 1934 r. do 1938 r. prowadził kancelarię adwokacką⁸. Adres ten potwierdza *Spis właścicieli kont czekowych w Pocztovej Kasie Oszczędności* – z którego wynika też, że w tym czasie Lemkin posiadał konto czekowe w Polskiej Kasie Oszczędności (nr 17 448)⁹. Jako ciekawostkę można odnotować, że w 1938 r. na dole kamienicy przy Al. Jerozolimskich 22 znajdował się duży sklep Andrzeja Kisielewskiego¹⁰. Kamienica znajdowała się w pobliżu skrzyżowania Al. Jerozolimskich z ul. Kruczą. W Archiwum Państwowym w Warszawie w zachowało się zdjęcie kamienicy wykonane w końcu lat trzydziestych XX w., czyli w czasie, gdy mieszkał tam Lemkin¹¹.

Prawdopodobnie w 1938 r. Lemkin przeniósł się na ul. Kredytową 6, gdzie nabył (lub wynajął) przestronne mieszkanie w nowoczesnej i wygodnej kamienicy Józefa Glassa. Autorem projektu kamienicy był Roman Sigalin (1901-1940), polski architekt pochodzenia żydowskiego, zamordowany w 1940 r. przez Sowietów. Wskazuje się, że drugim architektem był Jerzy Gelbard. Kamienica zachowała się do dzisiaj i jest wizytówką tzw. nurtu luksusowego w budownictwie mieszkaniowym lat 30-tych w Warszawie¹². Na frontonie tej właśnie kamienicy umieszczano w 2008 r. tablicę poświęconą Rafałowi Lemkinowi.

⁵ Wolna Wszechnica Polska. *Składzie osobowym i spisie wykładów na rok akademicki 1930/31*, Warszawa 1930, s. 15.

⁶ *Sprawozdanie z działalności Polskiej Komisji Współpracy Prawniczej Międzynarodowej oraz organizacji ją poprzedzających (1920-1931)*, s. 33.

⁷ Obszernie kwestię pracy w prokuraturze omawiam we wskazanym opracowaniu skierowanym do druku w Instytucie Pileckiego.

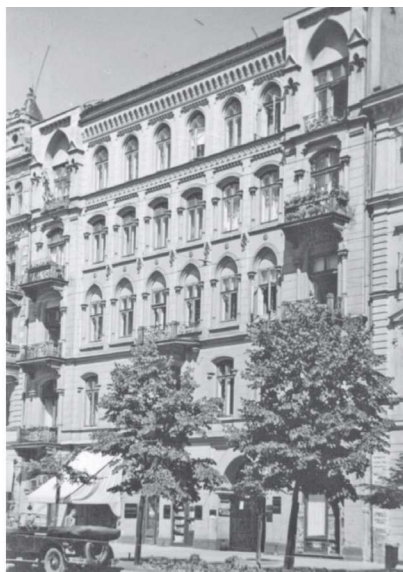
⁸ *Spis Abonentów Warszawskiej Sieci Telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej 1935-1936*, s. 154; *Spis Abonentów Warszawskiej Sieci Telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej 1937-1938*, s. 173; *Kalendarz sądowy 1938*, s. 376.

⁹ *Spis właścicieli kont czekowych w Pocztovej Kasie Oszczędności*, Warszawa 1936, s. 110.

¹⁰ <http://www.warszawa1939.pl/galeria-powiazany/jerozolimskie-22-b/galeria-powiazana-5378-parter-ze-sklepem-obiwua>

¹¹ Archiwum Państwowe w Warszawie, Akta Miasta Warszawy – referat gabarytów, tom 16, Al. Jerozolimskie 22.

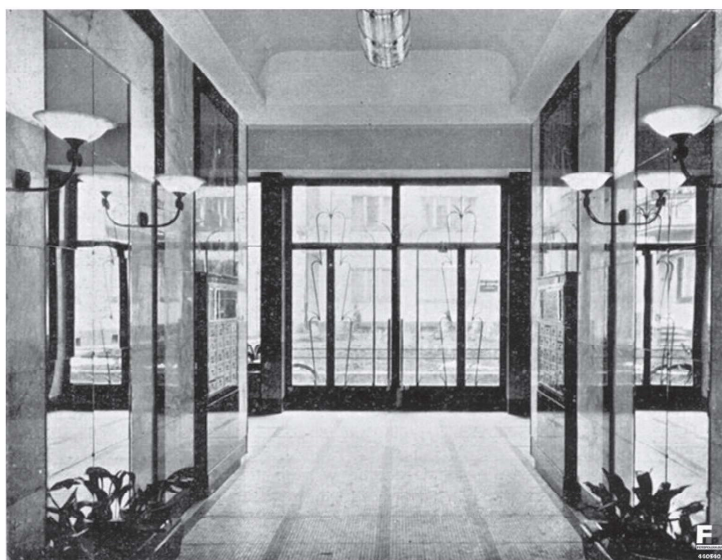
¹² Tadeusz S. Jaroszewski, *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa: PWN 1996. Zob. też: <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/kredytowa-6>

Nieistniejąca czteropiętrowa kamienica przy Al. Jerozolimskich 22, w której mieszkał Lemkin prawdopodobnie od ok. 1932 r. do 1938 r. Fotografia ze zbiorów Archiwum Państwowego w Warszawie

Kamienica Józefa Glassa przy ul. Kredytowej 6 (fot.: Tadeusz S. Jaroszewski, *Od klasycyzmu do nowoczesności – O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa: PWN 1996)

Wnętrze kamienicy Józefa Glassa przy ul. Kredytowej 6 ok. 1938 r., czyli w czasie kiedy mieszkał tu Rafał Lemkin

Zupełnie nieznane badaczom Lemkina jest, że oprócz mieszkania w centrum Warszawy, w latach trzydziestych (najwcześniej od 1933 r.) posiadał on dom pod Warszawą. Ustalenie tego nieznanego wcześniej faktu spłotło się z poszukiwaniami w archiwach nowojorskich. Otóż udało się odnaleźć korespondencję z 19 sierpnia 1947 r., a mianowicie list wysłany do Lemkina z Włocławka przez Edwarda Neymarka, przedwojennego urzędnika Ministerstwa Sprawiedliwości, redaktora i penitencjarysty oraz częstego uczestnika kongresów i konferencji prawniczych, o treści:

„Szanowny Profesorze i Kolego!

Z Pańskiego artykułu w Nr. 2/46 „Revue de Droit Penal et de Criminologie” dowiedziałem się, jaki jest Pański adres. O Jego sukcesach naukowych doszły mnie wieści już przed tym. Cieszę się bardzo, że Pański talent znalazł takie uznanie i że Pan, w swoim czasie, uniknął okropności wojny i okupacji hitlerowskiej u nas.

Może Pan mi poda swój obecny adres prywatny i zechce dać znać, jakie są Pańskie Plany na przyszłość. Kiedy Pan wróci do kraju?

Mam nadzieję, że będziemy w kontakcie. Córka moja, którą Pan znał, jako dziecko, żyje i jest już studentką II-go roku medycyny. Pański domek w Boernerowie ocalał. Nasz – również.

Oczekując rychłej odpowiedzi od Pana, łączę serdeczny uścisk dłoni i zapewnienia niezmiennej przyjaźni i wysokiego poważania, oddany
Mu, Edward Neymark¹³.

Skąd dom na Boernerowie? W jakich okolicznościach nabył go Lemkin? Zanim podjęta zostanie próba odpowiedzi na to pytanie, uzasadnione jest przybliżenie, czym było osiedle Boernerowo.

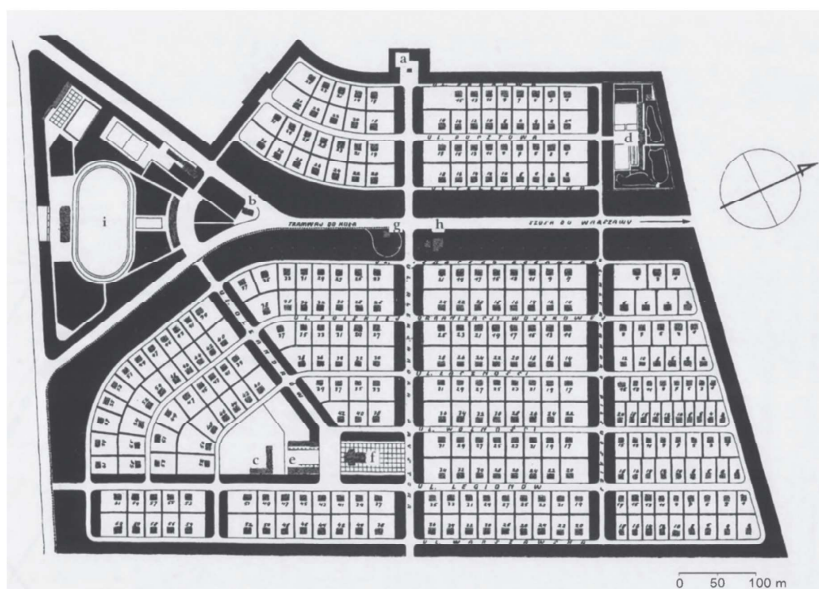
W latach 1921–1923 r. w pobliżu Fortu Babice w gminie Blizne pod Warszawą powstała Transatlantycka Radiostacja Nadawcza, w czym istotne zasługi poniosło wielu, w tym minister robót publicznych Gabriel Narutowicz (potem pierwszy prezydent Rzeczypospolitej, zastrzelony kilka dni po objęciu urzędu). W 1923 r. na bagnistym obszarze o długości 4 km od Grotów do Wawrzyszewa ustawiono 10 masztów stalowych o wysokości 127 m. Radiostację uruchomiono 1 października 1923 r. i była to największa inwestycja radiotelekomunikacyjna w Drugiej Rzeczypospolitej¹⁴.

¹³ List został odnaleziony przez reżysera Dariusza Kowalskiego (przygotowującego film poświęcony Lemkinowi) i udostępniony autorowi, za co serdecznie dziękuję. Nie są znane okoliczności powstania listu. Jednak postawione w nim pytanie o to kiedy zamierza Lemkin wrócić do kraju oraz informacja o ocalałym domku w Boernerowie stają się – w świetle poczynionych ustaleń – zastanawiające. Niestety nie znamy dalszej korespondencji Neymarka z Lemkinem.

¹⁴ L. Lerner, *Kronika Boernerowa*, Warszawa: IPN 2017, s. 15-16.

Fragment mapy okolic Warszawy z ok. 1939 r. z widocznym osiedlem Boernerowo oraz okolicznymi fortami

Osiedle Boernerowo, album Wydawnictwa Towarzystwa Popierania Budowy Własnych Domów Pracowników Służby Łączności (1939).
Dom Rafała Lemkina znajdował się przy ul. Pocztowej 21

W 1932 r. w sąsiedztwie radiostacji powstało osiedle łączności, zainicjowane przez Ministra Poczty i Telegrafów w latach 1929-1932 Ignacego Boernera. Datą przełomową był 29 kwietnia 1932 r., kiedy to założone zostało Towarzystwo Popierania Budowy Własnych Domów Pracowników Służby Łączności¹⁵. Statut towarzystwa zatwierdzony został 13 czerwca 1932 r.¹⁶ Grunty na osiedle przekazano z zasobu Skarbu Państwa. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 21 października 1932 r. o sprzedaży gruntu państwowego w gminie Blizne w powiecie warszawskim¹⁷ przewidywało w art. 1 zezwolenie na sprzedaż na cele drobnego budownictwa mieszkaniowego gruntu o powierzchni 45 455 m², będącego w zarządzie państwowego przedsiębiorstwa „Polska Poczta, Telegraf i Telefon” określając jego granice oraz – w art. 2 – cenę minimalną sprzedaży gruntu (75 000 zł). Z kolei ustawą z 15 lutego 1933 r. zezwolono na sprzedaż gruntu państwowego o powierzchni 23 ha, znajdującego się w gminie Młociny w powiecie warszawskim, określając cenę minimalną 30 gr za 1 m²¹⁸. Można było rozpocząć intensywnie prace. Już 24 lutego 1933 r. zatwierdzono projekt budowy osiedla po obu stronach szosy Groty – Wawrzyszew o łącznej powierzchni ok. 52,5 ha, z czego na budowę prywatnych domów mieszkalnych przeznaczono niemal 26 ha¹⁹. Budowę Pierwszego Osiedla Łączności domów prywatnych, domów państwowych oraz obiektów użyteczności publicznej, w tym dróg, rozpoczęto w lipcu 1933 r. Przetarg na budowę wygrało Przedsiębiorstwo Robót Budowlanych Wilno-Warszawa Kazimierza Zimmermanna. Budowane domy były drewniane o konstrukcji słupowej, od zewnątrz oszalowane poziomo, zaś od wewnątrz otynkowane na trzcinnie, ze stropami belkowymi i podłogami wykonanymi z drewna sosnowego. Fundamenty betonowe, ale wykorzystano w nich tłuczeń betonowy pochodzący z ruin fortecznych. Dachy namiotowe o spadku nieznacznym pokrywano coraz modniejszym wówczas z uwagi na walory wytrzymałościowe eternitem falistym²⁰.

Nie są znane dokładne okoliczności nabycia przez Rafała Lemkina domu w Bernerowie. Trudno też doszukać się związków Lemkina z resem poczt i telegrafów, w przeciwieństwie do Edwarda Neymar-

¹⁵ Zob. też: Małgorzata Rozbicka, *Osiedle Boernerowo w Warszawie – dzieje budowy, stan zachowania, sugestie w zakresie zasad ochrony konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2001, t. 54/3 (214), s. 276-291.

¹⁶ L. Lermer, *Kronika Boernerowa*, s. 18.

¹⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 21 października 1932 r. o sprzedaży gruntu państwowego w gminie Blizne w powiecie warszawskim, Dz. U. 1932, nr 91, poz. 786.

¹⁸ Ustawa z 15 lutego 1933 r. o sprzedaży gruntu państwowego w gminie Młociny w powiecie warszawskim, Dz. U. 1933, nr 18, poz. 119.

¹⁹ L. Lermer, *Kronika Boernerowa*, s. 22-23.

²⁰ L. Lermer, *Kronika Boernerowa*, s. 23.

ka, który przez pewien okres był urzędnikiem w tym ministerstwie. Lemkin prawdopodobnie nie należał też do Towarzystwa Popierania Budowy Własnych Domów Pracowników Służby Łączności, gdyż nie występuje w publikowanych spisach członków. Jednakże – jak wynika ze spisu właścicieli domów – nie wszyscy byli członkami Towarzystwa. Mógł więc nabyć dom już w trakcie jego budowy, czyli ok. 1933-1934 r., lub odkupić go w następnych latach. Możliwe jest też, że od 1934 r. obsługiwał podmioty powiązane z realizacją i rozbudową osiedla.

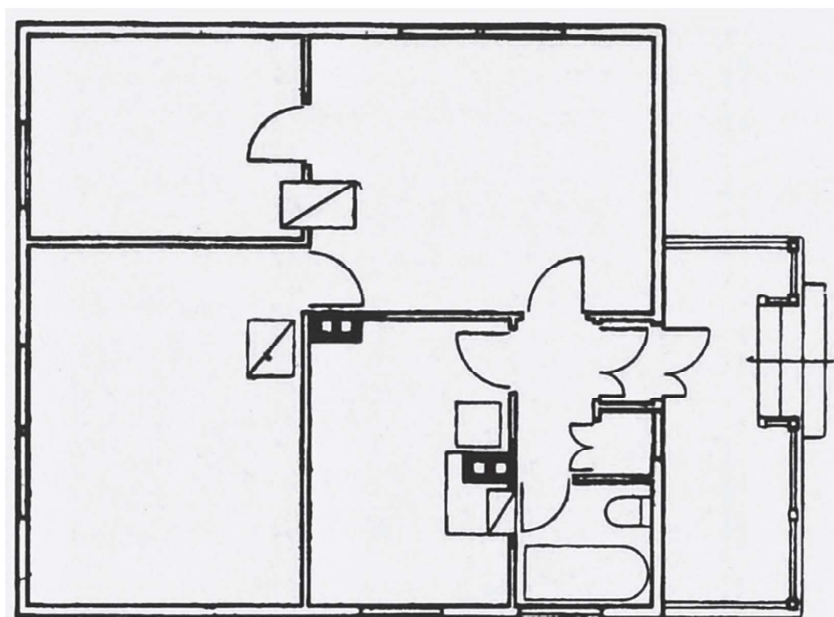
Drewniany podmiejski domek w Boernerowie, w dzielnicy wkrótce elitarnej, na pewno był oznaką rosnącej zamożności Lemkina, poszukującego też ucieczki od zgiełku miejskiego. Pewne jest, że Lemkin był właścicielem domu w ostatnich przedwojennych latach – zatem o tym „domku na wsi” wspominał na kartach autobiografii²¹

Boernerowo, widok na ul. Pocztową z ok. 1936 r. Pod numerem 21 (drugi dom po lewej) to dom Rafała Lemkina. NAC

Podwarszawski wiejski dom Lemkina znajdował się przy ul. Pocztowej 21 (dzisiaj jest to ul. Bawełniana). Udało się odnaleźć fotografię, na której jest on widoczny (zob. wyżej). Był to jeden z pięciu standardowych typów domów budowanych na tzw. pierwszym osiedlu łączności (A, B, C, D, E), określane w planach jako typ. B. Jak wszystkie budynki z pierwszego okresu budowy osiedla, był domem drewnia-

²¹ *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina...*, s. 121.

Plan domu drewnianego parterowego typu B, którego właścicielem był Rafał Lemkin

Ul. Pocztowa 15. Dom drewniany parterowy typu B. Taki sam dom był własnością Rafała Lemkina. NAC

nym, modułowym – tzn. można było go rozbudowywać od typu A do typu E. Pierwszy typ (A), to mały domek dwupokojowy częściowo podpiwniczony o powierzchni 55,1 m². Typ ten nie był popularny, gdyż zbudowano tylko 2 takie domy. Typ B – taki, jak Lemkina – był najpopularniejszy. Był to dom parterowy, trzypokojowy, częściowo podpiwniczony o powierzchni niemal 81,7 m² (wyżej plan parteru). Zbudowano ich najwięcej, bo 39. Domy typu C, D i E były piętrowe, odpowiednio: czteropokojowe, o pow. 84,8 m² (C), pięciopokojowe o pow. 111,2 m² (D) i sześciopokojowe z werandą o pow. 181,4 m². Wybudowano ich łącznie 15 (4 – C; 8 – D i 3 – E)²².

Wydaje się, że miesiące letnie Lemkin, co najmniej częściowo, spędzał w Boernerowie. Być może to tam Rafała Lemkina zastał 1 września 1939 r. Jeżeli nawet, to zapewne szybko pojechał do mieszkania przy Kredytowej, a stamtąd wyruszył na wschód. Dotarł do Wołkowyska (rodziców), do Wilna (pamiętne spotkanie z prof. Bronisławem Wróblewskim) i dalej do Szwecji, a po roku – przez Sowiety – do Ameryki²³.

Już na początku września teren osiedla Boerneowo – z powodu sąsiedztwa fortu oraz Transatlantycznej Radiostacji Nadawczej – został zbombardowany przez niemieckie lotnictwo. Większość mieszkańców opuściła domy. 8 września radiostacja zawiesiła działalność. 10 września Boernerowo zajęła 18 Dywizja Piechoty Wehrmachtu, ale bardzo szybko została wyparta. W kolejnych dniach toczyły się zacięte walki w tym rejonie, w wyniku których zginęło wielu Niemców, jak i broniących się żołnierzy polskich, dowodzonych m.in. przez bohaterskiego dowódcę 9 kompanii por. Feliksa Szawłowskiego. Niemcy zajęli radiostację i osiedle ostatecznie 27 września 1939 r. W czasie walk spaliło się 14 domów, a pozostałe zostały częściowo uszkodzone. Okoliczny drzewostan został znacząco zniszczony²⁴. Jednym z tych 14 spalonych domów był dom Rafała Lemkina²⁵.

Rafał Lemkin już nigdy nie powrócił do Boernerowa, bo nie wrócił do Polski. Brak informacji o tym, czy po II wojnie światowej podejmował kroki w celu zabezpieczenia pozostawionego w Warszawie majątku. Zacytowany wyżej list od Edwarda Neymarka pośrednio potwierdza, że w 1947 r. pozostawał właścicielem działki. Od tego roku nazwa Boernerowo przestała być oficjalną, a osiedle stało się częścią Bemowa.

²² M. Rozbicka, *Osiedle Boernerowo w Warszawie*, s. 280-281.

²³ Szerzej w biografii R. Szawłowski, *Rafał Lemkin. Biografia intelektualna*, Warszawa 2020.

²⁴ Szerzej: L. Lermer, *Kronika Boernerowa*, s. 47-60.

²⁵ Relacja Stanisława Gizelaka i Krystyny Głowackiej z Boernerowa – mieszkających w sąsiedztwie posesji Lemkina – przeprowadzone we wrześniu 2020 r. Nie pamiętają oni Rafała Lemkina, ale pusty plac, schody oraz fundamenty po spalonym domu. W zbiorach p. Stanisława Gizelaka zachowała się fotografia z 1945 r., na której widoczny jest plac, na którym znajdował się dom Rafała Lemkina (publikacja jej za zgodą Pana Stanisława).

Fotografia wykonana ok. 1945 r. przed domem przy ul. Pocztowej 23 – z widokiem na pustą posesję przy ul. Pocztowej 21, co potwierdza, że dom Rafała Lemkina spłonął w czasie wojny, prawdopodobnie w wyniku bombardowania z 1939 r. Zachował się tylko fundament oraz schody.

Fotografia udostępniana przez p. Stanisław Grzelaka

Po kilku latach, zarządzeniem Prezesa Rady Ministrów z 30 czerwca 1951 r. zostało włączone w granice Warszawy. Odtąd można było wobec osiedla stosować przepisy wprowadzone w Warszawie. Z uwagi na to, że w Warszawie znajdowały się już ulice o nazwach tożsamyh z niektórymi nazwami ulic Boernerowa, zmieniono je. W ten sposób ul. Pocztowa, przy której mieszkał Lemkin, stała się Bawelnianą.

Poszukiwania w Archiwum Państwowym w Warszawie potwierdziły, że w 1953 r. Rafał Lemkin pozostawał właścicielem posesji przy ul. Pocztowej 21. Wynika to z Obwieszczenia o wszczęciu postępowania wywłaszczeniowego z 25 listopada 1952 r., w którym zniekształcono mu nazwisko (Lemki zamiast Lemkin)²⁶.

Postępowanie wywłaszczeniowe prowadzono na podstawie art. 17 pkt 1 i art. 18 pkt 1 i 2 dekretu z dnia 26 kwietnia 1949 r. o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych do realizacji narodowych planów gospodarczych – po jego zmianie ustawą z 29 grudnia 1951 r. (t.j. Dz. U. 1952, nr 4, poz. 31²⁷). Poza obwieszczeniem, posesja

²⁶ Archiwum Państwowe w Warszawie, nr zesp. 2203 – Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Warszawa-Wola, sygn. 603, k. 168.

²⁷ Dekret zmieniony został w znacznej części przez ustawę z dnia 29 grudnia 1951 r. zmieniającą dekret z dnia 26 kwietnia 1949 r. o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych dla realizacji narodowych planów gospodarczych (Dz. U. 1952, nr 4, poz. 25), dlatego we wskazanym Dz. U. nr 4, poz. 31 znajduje się Obwieszczenie Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania

Rafała Lemkina nie jest wymieniana w dokumentach o przyznanych odszkodowaniach za wywłaszczenie. Nie pojawia się więc Lemkin wśród osób, którym przyznano odszkodowanie²⁸.

Wskazane wywłaszczenie nieruchomości przy ul. Pocztowej prowadzono formalnie na wniosek Ministra Gospodarki Komunalnej z 5 czerwca 1952 r., ale – jak wskazuje Lowisa Lerner – realizowano je etapami już od 1951 r., na cele wojskowe. Pierwsze wywłaszczenia były związane z budową Wojskowej Akademii Technicznej²⁹, następne z wizją wyodrębnienia całego terenu na potrzeby wojska. Wysiedlanie odbywało się w trybie przymusowym i nagłym, czasami z użyciem siły³⁰. Domy Boernerowa w części przejęła Wojskowa Akademia Techniczna, a czternaście przeznaczano dla oficerów informacji wojskowej, m.in. dla Mariana Cimoszewicza – ojca późniejszego premiera³¹. Osiedle stało się wydzieloną strefą wojskową, a nazwa Boernerowo przestała istnieć. Ulice otrzymały nowych patronów. Osiedle na mapach Warszawy i okolic nie było uwzględniane, jako obszar wojskowy. Po wyjeździe z Polski w następstwie roku 1956 wielu sowieckich dygnitarzy, szczególnie wojskowych, w tym licznych z Wojskowej Akademii Technicznej – zamieszkałych w dawnym Boernerowie – zaczęły się procedury zmierzające do zwrotu byłym mieszkańcom nieruchomości na Boernerowie. W lutym 1959 r. kwestię tę uregulowała uchwała Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy. W kolejnych latach wielu przedwojennych i powojennych właścicieli wróciło do swoich domów, m.in. Władysław Grzelak z rodziną³² – sąsiad Lemkina. W tym czasie Rafał Lemkin w odległym Nowym Jorku – żyjąc od dłuższego już czasu w biedzie i zapomnieniu – spisywał wspomnienia w formie autobiografii. Niewątpliwie sięgał do czasów, gdy miał dom w podwarszawskim Boernerowie, bo o tym wspomina³³. Poszukując wydawcy, na przystanku autobusowym nagle zasłabł i zmarł³⁴. Miało to miejsce w Nowym Jorku 28³⁵ lub 29³⁶ sierpnia 1959 r.

Gospodarczego z dnia 26 stycznia 1952 r. o ogłoszeniu jednolitego tekstu dekrety z dnia 26 kwietnia 1949 r. o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych dla realizacji narodowych planów gospodarczych oraz sam ujednolicony dekret.

²⁸ Zauważyć należy jednak, że zachowana w Archiwum Państwowym w Warszawie dokumentacja jest dalece niekompletna.

²⁹ L. Lerner, *Kronika Boernerowa*, s. 126-129.

³⁰ Ibidem, s. 132.

³¹ Ibidem, s. 132 i 137. Autorka wskazuje ul. Świerczewskiego 59, czyli dawną Legionów, a dzisiaj Ebro.

³² Relacja p. Stanisława Grzelaka z września 2020 r.

³³ *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina...*, s. 121.

³⁴ Najbardziej plastycznie okoliczności śmierci przedstawia Donna-Lee Frieze, ale nie wskazuje ona dokładnych źródeł rekonstrukcji owych okoliczności, co pozwala stawiać pytania.

³⁵ Data powszechnie przyjmowana, znajdowała się też w nekrologach z 1959 r. – zob. zamiast wielu: R. Szaulowski, *Rafał Lemkin. Biografia intelektualna*, s. 535.

³⁶ Tę datę dzienną podaje Donna-Lee Frieze we wstępie do edycji autobiografii Lemkina. – *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina*, s. 13; też w wersji angielskiej: *Totally Unofficial. The Autobiography of Raphael Lemkin*, edited by Donna-Lee Frieze, Yale University Press 2013, s. IX.

Współczesny widok domu z oryginalnymi oknami i oryginalnym wyglądem, bliźniaczego do domku Lemkina. Dom znajduje się pod przedwojennym adresem Pocztowa 23. W głębi widoczny budynek dwukondygnacyjny wybudowany na miejscu, gdzie do 1939 r. znajdował się dom Rafała Lemkina. Widoczne na prawo sosny prawdopodobnie pamiętają okres międzywojenny. Fotografia wykonana za zgodą p. Stanisława Grzelaka.

Oryginalna przedwojenna tabliczka informacyjna z domu – ul. Pocztowa 23. Taka sama – z numerem 21 znajdowała się na frontonie domu Rafała Lemkina. Ze zbiorów p. Stanisława Grzelaka

Powyższe ustalenia to kolejna odnaleziona cegiełka z tajemniczej ciągle biografii Rafała Lemkina. Być może w przyszłości uda się rozjaśnić wszystkie owe zacienione karty życia tego wybitnego, „nieoficjalnego” jurysty, który misją życia uczynił walkę o ochronę podstawowych praw człowieka, jako jednostki stanowiącej zawsze część zbiorowości.